

VARGA BEÁTA

Az önálló Ukrajna eszméje

HMELNYICKIJ-INTERPRETÁCIÓK

A Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérletet követően Borisz Jelcin orosz elnök szeptember 3-án, a Népképviselők Kongresszusának ülésén kijelentette: az újonnan körvonalazandó államszövetségben Oroszország mindössze egyenlő kíván lenni az egyenlők között, lemondva ezáltal „birodalmi” törekvéseiről. Ezt megelőzően, szeptember 2-án Kravcsuk ukrán elnök nyilatkozott Moszkvában Ukrajna célkitűzéseiről. Közvélemény-kutatási adatokra támaszkodva hangsúlyozta: az ukránok a *konföderációban* látják saját jövőjüket a Szovjetunió keretén belül. Kravcsuk továbbá leszögezte, hogy ugyan Ukrajna az állami függetlenség híve, de az adott helyzetben még nem tekinthető reálisnak ennek megvalósítása, mint ahogy az sem, hogy a külföldi államok — a Baltikumhoz hasonlóan — elismerjék a szuverén Ukrajnát.

Nem ilyen egyértelmű azonban a függetlenség kérdéséről kialakított vélemény a mai ukrán ellenzék körében. Abban valamennyien egyetértenek, hogy Ukrajna továbbra is döntő szerepet játszhat a Szovjetunió metamorfózisában vagy esetleges felbomlásában. Az *Ukrán Köztársasági Párt* az ukrán államiság megvalósítását szorgalmazza, önálló hadsereggel és pénzrendszerrel. A népfront-jellegű mozgalom, a *Ruh* vezetői szerint is a legfontosabb a függetlenség megszervezése, a jelenlegi ukrán gazdasági és szociális körülményeket felmérve azonban belátják, hogy ez a távolabbi jövő feladata lehet. Az *Ukrán Nemzeti Szövetsége* pedig nyíltan a nemzeti diktatúra megvalósítását hirdeti.

Ahhoz, hogy a „hivatalos” ukrán konföderációs törekvéseket megértsük, hasznos lenne tisztázni e fogalomnak a pontos jelentését, és megkülönböztetni a föderációtól. A Szovjetuniót eddig a föderatív, illetve szövetségi államok, ezen belül az ún. „szocialista” föderációk típusához sorolhattuk. Ezen tagállamok rendelkeznek bizonyos belső jogkörrel, önmagukban is állami jelleggel, korlátozott szuverenitással bírnak, de a legfőbb állami funkciók a központi hivatalokhoz tartoznak. A konföderáció (= államszövetség) esetében a szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről beszélhetünk, melyek megőrzik teljes függetlenségüket.

A jelenkori ukrán törekvések ismeretében figyelmet érdemelhet a föderatív, illetve nemzeti állam létrehozására irányuló kísérletek hosszú története. Az ezekről szóló interpretációk egyben nyomon követik az orosz—ukrán viszony történelmi alakulását és az ukrán nemesi és polgári nemzettudatok formálódását a XVII—XX. században.

Kiindulópontként Hugh Seton Watsonnak 1967-ben Oxfordban megjelent művét — „Az orosz birodalom 1801—1917” — érdemes megvizsgálni. A szerző történelmi aspektusból két kulcsponthoz köti az ukrán nemzetvé válás folyamatát: a Kijevi Ruszhoz és a Hmelnickij-mozgalomhoz (1648—1654). Ezen utóbbi eseményt Seton Watson az első reális lehetőségként érzékeli az önálló ukrán állam megteremtéséhez, hangsúlyozva ezáltal az ukránok függetlenségi törekvéseit már a XVII. században. Ám, mert Hmelnickij mozgalma nem tudta megteremteni a független Ukrajnát, a függetlenség eszméje hozzá és felkeléséhez kapcsolódott. Róla írva az önálló Ukrajna létét, illetve a hozzá való viszonyt nem lehetett elkerülni.

*

Az 1648—54. évi események előtörténete a XVI. század második felére vezethető vissza, amikor az 1569. évi lublini lengyel—litván unió következtében a lengyel pánok az addig Litvániához tartozó ukrán területekre is kiterjesztették fennhatóságukat. Az ukrán nép „homogenizálását” elősegítendő, 1596-ban a breszti székesegyházban kihírdették a katolikus és pravoszláv egyház unióját, az ukrán nép vallását, a pravoszláviát pedig megszűntnek nyilvánították. A XVII. század elejétől egyre gyakoribbá váló közös kozák-paraszt felkelések csúcspontja volt az 1648 elején kozák lázadasként induló, majd „összukrán” jellegűvé váló Hmelnickij-mozgalom, melynek célkitűzései között első helyen a Lengyelországtól való elszakadás szerepelt. A felkelést lezáró 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán Hmelnickij feltette a kérdést, hogy az ukrán nép kit választ a négy uralkodó közül: a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt, vagy az orosz cárt? A válasz egyértelmű volt: ha még nem lehetséges az adott történelmi helyzetben az önálló ukrán állam létrehozása, akkor a „legkisebb rossz”, az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntenek. A két állam egye-

sülését realizáló szerződés értelmében az ukrán területek autonómiát kaptak, és Ukrajna megkezdte újkori történelmét, immár az orosz birodalom keretein belül.

1654 után a kozák elit és a mozgalomban részt vett ukrán kisnemesség az orosz uralom alá került bal parti — ekkor még — *autonóm Ukrajnában* az uralkodó osztályt alkották. A XVIII. század elejétől azonban a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte az ukrán területek részleges különállását az orosz birodalmon belül. Ezen intézkedésekre reagálva születtek meg az ukrán nép történelmét dicsőítő ukrán krónikák, melyek központi témája az 1648—54. évi mozgalom volt.

A *Szamovigyec* által alkotott legkorábbi évkönyv alap gondolata szerint Hmelynickij csak az 1653-as súlyos vereségek után kérte a cár segítségét, addig azonban önálló Ukrajnában gondolkodott. Ez a mű az ukránok körében jelentkező, a meg nem szerzett függetlenség utáni erős nosztalgiát tükrözi.

Egy 1710-es években született krónikában — Grigorij *Grabjanka* művében — azonban már nem találunk utalást arra, hogy a felkelés vezetőinek tervei között felmerült volna a szuverén Ukrajna kérdése és lehetősége. A szerző célja feltehetően az ukrán nemesség cár iránt tanúsított feltétlen hűségének a bizonyítása volt, melyet az 1654-es eseményt minősítő „újraegyesítés” formulával is alátámasztott, tükrözve ezzel az ukrán előkelők többségének integrációs törekvéseit.

Az időrendben harmadik ukrán krónika szerzője, S. *Velicsko* álláspontja mintegy átmenetet mutat az előző két nézet között. Utalást találunk a felkelők önállósodási törekvéseire, de a szerző mégis az „újraegyesítés” hívének vallja magát. Velicsko az ukrán uralkodó osztálynak az orosz kormányzattal szembeni elégedetlenségét és elvárásait fejezte ki, akik már nem az önállóság alternatívájában gondolkodtak, hanem újabb privilégiumokat és egy rendi jellegű autonómiát igényeltek.

A krónikák mellett még ebbe a periódusba sorolható P. *Szimonovszkij*-nak 1765-ben befejezett, „A kozák kisorosz nép rövid leírása” című műve. A szerző az 1648-ban kirobbant mozgalmat olyan rétegprivilégiumok megerősítéséért folyó harcként ábrázolja, ahol sem nemzeti, sem etnikai mozzanat nem szerepelt. Azáltal, hogy az „ukrán” helyett a „kisorosz” jelzőt használja, az ukránok alapvetően alávetett helyzetét hangsúlyozza.

A XVIII. század második felében született történeti munkák közül még G. *Konyisszkij* művét — „A Ruzsok avagy Kis-Oroszország története” — érdemes megemlíteni. A szerző többek között kiemeli, hogy a „kisorosz” nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért jogában állt bármikor elszakadni tőle. Mintegy burkoltan bizonyítani szándékozik *Ukrajna jogát* az Oroszország elleni fellépésre is, az attól való esetleges *elszakadásra* is, ha az ukránok kiváltságait orosz részről megsértenék. Ebben a gondolatmenetben láthatólag — óvatos formában ugyan, de ismét a függetlenség eszméje körvonalazódott. Új megközelítésben mutatja be Konyisszkij az 1654-es történelmi aktus előzményeit; szerinte az orosz cár indítványozta az egyesülést, mert ez neki — nagyhatalmi ambíciói miatt — sokkal inkább érdekében állt, mint az ukrán felkelőknek.

Az ukrán—orosz viszony az 1760-as évektől kezdett kiéleződni, ugyanis II. Katalin cárnő a „peremvidékek oroszosítása” érdekében 1780-ban megszüntette a fennhatósága alá tartozó bal parti (a Dnyeper folyó bal partja) Ukrajna autonómiáját. 1783-ban azonban az oroszországi parasztmozgalmak megfékezéséhez mégis az ukrán nemesség fegyveres támogatására kényszerült, amiért cse-

rébe az orosz nemességgel azonos jogokkal és kiváltságokkal ruházta fel őket. Ettől kezdve az ukrán történeti művek többségében a cárnak hűséges alattvaló nézetek váltak meghatározó elemmé.

Tipikus példája e hangnemnek *N. A. Markevics* *Kis-Oroszország története* (1842) című műve. Az 1648–54. évi mozgalmat tárgyalva a szerző Bogdan Hmelnickijt „Kis-Oroszország megmentőjének, egyesítőjének és igaz hazafinak” nevezi, aki mint „józanul gondolkodó ember és igazi politikus”, tisztában volt azzal, hogy egy szomszédos nagyhatalom védnöksége elkerülhetetlen volt Ukrajna kedvezőtlen földrajzi fekvése miatt.

A XIX. század második negyedétől kezdődően új elemként jelentkezett az orosz történetíróknak az ukrán történelem iránt megélnkülő érdeklődése, melyet feltehetően az Ukrajnában kibontakozó — „nagyorosz” érdekeket fenyegető — nemzeti mozgalom váltott ki. Titkos társaságok alakultak — Egyesült Szlávok Társasága; Cirill és Metód Testvériség — amelyek a „forradalmi szláv összefogás” útján akarták kivívni az ukrán nemzeti szabadságot. E politikai szervezetek közös jellemzője az volt, hogy programjukban — a föderációs tervek mellett — még nem merült fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórtan éltek az osztrák és orosz birodalom területén. Az 1840-es, '50-es évek mégis korszakhatárt képeznek az ukrán historiográfiában: a fentiekben bemutatott XVIII. századi művek túlnyomó része ekkor jelent meg először nyomtatásban.

A továbbiakban az ukrán kontra nagyorosz történetfelfogást, illetve az utóbbi szovjet „metamorfózisát” érdemes nyomon követni az 1917-es forradalom után.

N. I. Kosztomarov (1884) volt az első, aki hangsúlyozta: a Kijevi Ruszt a maga föderatív, demokratikus berendezkedésével kizárólag az ukránok történelméhez kell kapcsolni, elutasítva tehát az „újraegyesítés”-formulát. A történetíró ezen nézetével megalapozta az ukrán polgári-nemzeti historiográfiát. Úgy vélte ugyanis, hogy Hmelnickij célja eredetileg Ukrajna függetlensége volt, aminek azonban Kelet-Európában a XVII. században nem volt realitása. Ugyanakkor — folytatja a gondolatmenetet — az orosz fennhatóság gátolta az ukrán nemzeti fejlődést. A megoldásnak szerinte annak kellett volna lennie, hogy az orosz despotizmust és centralizmust egy demokratikus föderalizmus váltsa fel.

Ukrán demokratikus nemzeti platformot — bár óvatosabb formában — képviselt *D. I. Evarnickij*, aki „Kis-Oroszországnak Nagy-Oroszországhoz csatlósáról” (1895) írt, kiemelve e történelmi esemény alapvetően kényszerjellegét.

A legradikálisabb ukrán nemzeti felfogást *M. Grusevszkij* (1915) képviselte, aki szerint az ukrán nép a XVII—XVIII. századra „eltűnt a világtörténelem színpadáról és politikai-kulturális szolgásgba süllyedt”. Az 1654-es eseményt úgy értékeli, hogy az ukrán vezetők csak katonai szövetséget kötöttek az orosz kormánnyal, határozottan tagadva ezzel az „újraegyesítés” filozófiáját.

A nagyorosz nézetek képviselői közül elsőként *Sz. M. Szolovjovot* (1895) kell kiemelnünk, aki szerint az orosz cár Kis-Oroszország befogadásával semmiféle hivatalos kötelezettséget nem vállalt, ezért jogában állt bármikor megszüntetni az ukránok autonómiáját. Az orosz történetíró számára láthatólag nem léteztek Ukrajna sajátos nemzeti vonásai, ezért nem is tárta fel a mozgalmában jelen levő történelmi alternatívákat.

P. A. Kulis művei (1887—1889) szinte már durva nagyorosz felfogást tükröznek. Hmelnickij egyszerűen rablónak nevezi, akinek tervei között szerinte első helyen egy önálló fejedelemség megteremtése volt saját uralma alatt,

amelynek függetlenségét a szomszédos államok egymás elleni kijátszásával akarta fenntartani. Határozottan „újraegyesítésről” ír, azzal érvelve, hogy Kis-Oroszország már a XI. századtól kezdve Oroszországhoz tartozott a Kijevi Rusz keretében.

V. O. *Kljucsevszkij* nézete (1880-as évek) már valamennyire enyhébbnek tekinthető, sőt azálat, hogy helytelennek tartja Kis-Oroszország befogadását az orosz birodalomba, mintha egy szuverén ukrán állam lehetőségének alternatíváját körvonalazná.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés problémája 1917-től kezdve került ismét előtérbe. Az első szovjet alkotmány (1918. július 10.) azonos jogokkal rendelkező, autonóm köztársaságok föderációjának megalakulásáról rendelkezett. A fejlettebb nyugati és déli köztársaságokban azonban a független államiság kérdése még nem került le a napirendről. Az 1917 novemberében kikiáltott Ukrajnai Szovjet Köztársasággal szembe került a nemzeti burzsoázia által létrehozott jobb parti *Ukrán Népi Köztársaság*, melynek vezetői kinyilvánították függetlenségüket és a Szovjetuniótól való elszakadásukat, ám 1920-ban Lengyelország kötelekébe kerültek.

Az 1930-as évek végéig az ukrán történelem kutatása szinte tabunak számított, ami azzal magyarázható, hogy Ukrajna a Szovjetunió egyik legérzékenyebb pontjává vált. Ebben a helyzetben akkor következett be változás, amikor az 1939-es szovjet–német meg nem támadási egyezmény titkos záradéka értelmében a nyugat-ukrán területeket „visszacsatolták” a Szovjetunióhoz.

A. E. *Koszminszkij* „Középkor története” (1949) sajátos előregyártott panelként szolgált az „ukrán kérdés” problémakörében. A történész a négy legfontosabb kérdésben „összorosz” (= szovjet) álláspontot képvisel: az orosz segítség túlhangsúlyozásában; az „újraegyesítés” ügyében; az ukrán autonóm és függetlenségi törekvések elhallgatásában; az 1939 utáni Ukrajna határainak a XVII. századba történő visszavetítésében, a centralizmus jegyében. A kor szovjet marxista történetírása lényegében az orosz polgári historiográfia eredményeit és felfogását vette át, új elemként kiemelve az ukrán „össz nemzeti” vonásokat a Hmelnjickij-mozgalomban.

P. I. *Ljaszenko* gazdaságtörténész művében (1952) az a gondolat kerül előtérbe, hogy a XVII. században Ukrajna még nem vívhatta ki a függetlenségét, később kedvezőbbé válhattak a körülmények az ukrán államiság megerősítéséhez.

Ebből a sorból lépett ki K. *Oszipov*. 1949-es Hmelnjickij-monográfiájában a kozák hetmanról mint „ukrán Mózesről” olvashatunk, aki a Lengyelországtól való elszakadás után az önálló Ukrajna létrehozását tűzte ki célul. Sérelmesnek tartja a szerző, hogy 1654-ben az ukrán területek nem föderációban egyesültek Oroszországgal, hanem annak fennhatósága alá kerültek. Oszipov ilyen felfogása feltehetőleg kortárs ukrán nézeteket fejezhetett ki. Felfogását azonban elnyomták.

Az 1953-ban Kijevben megjelent „Ukrajna történetének” szerzői kiemelik, hogy az 1648-as ukrán „felszabadító háború” élére egy „kiemelkedő eszű, megtörhetetlen akaraterejű, rendkívül bátor és hadművészetet jól ismerő ember” került. E portréban valójában Sztálin személyére ismerhetünk, és megjelenik a népzézer-motívum is. Új elemként merült fel ezekben az években a lengyelek ukrainai „gyarmatpolitikájának” a hangsúlyozása, mellyel igazolni kívánták a jobb parti Ukrajna 1939-es „visszacsatolását” a Szovjetunióhoz. Úgy tűnik, a sztálini vezetésnek a II. világháború után szüksége volt ilyen történelmi argu-

mentációra, ami ismét némileg szabadabb teret engedett az Ukrajna-kutatásnak. Az előző két műhöz hasonlóan azonban nem találunk célzást a szuverén Ukrajna lehetőségére, és az Oroszországhoz való kapcsolódás is egyfajta predestinációs jelleggel jelent meg a korszak írásaiban.

Az 1648—54. évi ukrán mozgalmat lezáró „újraegyesülés” 300. évfordulóján újabb történeti munkák láttak napvilágot, melyek közül a legjellegzetesebb V. A. Golobuckij műve volt, mely így kezdődik: „... az ukrán nép, amely erőszakosan el lett szakítva idősebb testvérétől (az orosz néptől — V. B.) évszázadokon keresztül harcolt a társadalmi és nemzeti felszabadulásért.” Ezen gondolatmenetben egy „kispánszláv”-egység — más művekben is felbukkanó — koncepciója érvényesül, ami ideológiailag megalapozhatta a XVII. században az orosz birodalom létrehozását. Ez az érv egyben történelmietlennek is tekinthető, miszerint Ukrajna számára a szabadságot csak orosz kötelékben lehetett kivívni.

Az 1954-től napjainkig megjelent művek hangnemét is V. A. Golobuckij munkái illusztrálják legjobban. A zaporozsjei kozákok történetét feldolgozó 1957-es munkájában, az „olvadás” szellemét tükrözve a történész az 1648—54. évi ukrán mozgalmat *nemzeti-felszabadító* jellegűnek minősítette, kifejezve az 1956 után erősödő ukrán, nemzeti érzelmeket is. A szerző 1962-es művében azonban már egy nagyorosz—szovjet „visszarendeződésnek” lehetünk tanúi: visszatért az „újraegyesítés” formula és a lengyelek ukrainai „gyarmatpolitikájának” kiemelése, miközben már nem olvashatunk az ukrán szuverenitás problémájának felvetéséről. A felkelés e műben sajátos „továbbfejlesztett” változata az 1950-es évek parasztháborús interpretációinak, modernizáltabb formában felhasználva a „fokozódó osztályharc” sztálini téziséit.

Utolsóként az 1983-as Ukrajna-történetet említhetnénk meg, melyben a szerzők a Hmelnickij-felkelés eredményei közül elsőként arra utalnak, hogy a hetmani adminisztratív szervezet kiépülésével megindult az „ukrán feudális államiség” folyamata.

A fentebb bemutatott feldolgozásokból egyértelműen kiderül, hogy az 1917 előtt formálódott ukrán kontra nagyorosz felfogások átöröklődtek korunkba. Az ukrán krónikákban, a nemesi és polgári történetírásban kirajzolódó szuverén Ukrajna képe és a „nemzeti” elem 1917 után szinte teljesen feledésbe merült. Ez azonban bizonyosan nem azt jelenti, hogy az ukrán nemzeti-függetlenségi törekvések elhaltak volna, ahogy azt napjaink ukrán politikai eseményei is mutatják.

Hmelnickij ismét aktuális lett!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hugh Seton Watson: *The Russian Empire 1801—1917* Oxford, 1967. Letopisz Szamovidca, Kijev, 1878; Letopisz G. Grabjanki, Kijev, 1854; Letopisz Sz. Velicsko, Kijev, 1848.
- P. Szimonovszkij: *Kratkoje opiszanyije o kozackom malorosszijszkom narode i o vojennüh jego gyelah*, Moszkva, 1847.
- G. Konyisszkij: *Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji*. Moszkva, 1846.
- N. A. Markevics: *Isztorija Malorossziji I—V*. Moszkva, 1842.
- N. I. Kosztomarov: *Isztoriceszkaja monografija Bogdana Hmelnickigo*, I—III. Szentpétervár, 1884.
- D. I. Evarnickij: *Isztorija zaporozsszkih Kozakov*. Szentpétervár, 1895.
- M. Hruschewskij: *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*. Wien, 1915.
- Szoloview Szergiusz: *Oroszország története*. Ungvár, 1895.

- P. A. Kúlis: Otpadenyije Malorossziji ot Pol'si, I—III. Moszkva, 1887—1889.
- V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztoriji, III. Moszkva, 1957.
- A. E. Koszminszkij: A középkor története. Budapest, 1949.
- P. I. Ljasenko: Isztorija marodnogo hozjajsztva SZSZSZR, I—II. Moszkva, 1952.
- K. Oszipov: Bogdan Hmelnyickij. Moszkva, 1949. Isztorija Ukrainszkoj SZSZR. Kijev, 1953.
- V. A. Golobuckij: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkiego naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo. Moszkva, 1954.
- V. A. Golobuckij: Zaporozszkoje kozacsesztvo. Kijev, 1957. Isztorija Ukrainszkoj SZSZR v 10 tomah III. Kijev, 1983.
- V. A. Golobuckij: Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648—54 gg. Kijev, 1962.

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA